

Stratifikationsprinciper bland intagna

Av docent ULLA BONDESON, Lund

Teoretisk analys

De flesta fängelseskildringar, antingen de varit litterära eller sociologiska, har avslöjat ett fångsamhälle med värderingar och normer motsatta dem som råder i det omgivande samhället. Med denna anti-sociala kultur följer ett stratifikationssystem, byggt på samma principer som i andra samhällen, men med omvända förtecken. De medlemmer som bäst uppfyller gruppens förväntningar och normer belönas med hög status, medan de som ej uppfyller dessa bestraffas med låg status (Homans „Social Behavior“, 1961). I fångsamhället innebär detta att de mest populära, som har prestige och makt, är de mest kriminellt belastade.

Dostojevskij skrev i sina anteckningar från Döda huset att redan vid första anblicken kunde man märka en skarp egenhet hos denna underliga familj i tukthuset: även de starkaste och originellaste personligheter föll in i den allmänt rådande tonen i fängelset.

„Det var en ton som tog sig ett yttre uttryck i ett slags självmedvetande och känsla av sitt eget värde, som nästan varje tukthusfånge var genomträngd av. Det var som om detta att vara tukthusfånge, att vara dömd, i själva verket inneburit att de hade en särskild rang, att de rentav bar en hederstitel. Här var inte fråga om skam eller ånger!“ (Sohlmans, 1960, s. 22).

I modern tid har författaren Jean Genet i glödande färger förhärsligt brottslingen och brottet och beskrivit hur dessa omvända värderingar kan påföras fången i fängelset, bl a genom fysisk och psykisk våldtäkt.

Sociologen Gresham Sykes har i „The Society of Captives“ (1958) gett en teoretisk förklaring till varför detta fångsamhälle uppstår. I fem punkter beskriver han hur fången görs mindervärdig och trycks ned psykiskt och socialt:

1. själva frihetsberövandet, som är komplext genom att det innebär både fysisk, psykisk och social isolering i kombination med en allmän förkastelsedom

2. berövandet av ägodelar och tjänster, som i så hög grad ingår i individens bild utav sig själv i den västerländska kulturen, utgör ytterligare en kraftig attack mot ego

3. förlusten av heterosexuella relationer, där de psykologiska verkningarna sägs vara mer djupgripande än de rent fysiologiska.

4. förlusten av autonomi, dvs ett totalt och utifrån påtryckt beroende, ofta med en rad meningslösa regler att följa, reducerar fången till status av svagt och hjälplöst barn

5. berövandet av trygghet i en kriminell miljö, där fången ständigt blir prövad och hotad.

Sykes teori innebär att fången, genom det lidande som frihetsberövandet innebär och genom förlusten av sin sociala identitet och sitt egenvärde, tvingas in i ett nytt samhälle, där han kan „förkasta sin förkastare“ och därigenom skapa en ny värdeskala och en ny identitet. Galtung har i „Fengselssamfunnet“ (1959) gjort en liknande teoretisk analys; han beskriver vad han kallar olika press-stimuli och hur dessa tvingar fången att välja försvarsmekanismer, varav den viktigaste är flykten in i fångarnas samhälle.

Det föreligger emellertid inte många empiriska beskrivningar av statussystemet i fångsamhället. I en tidig studie från ett amerikanskt fängelse fann dock Schrag (American Sociological Review, 1954) att ledarna var sådana som hade längre domar att avtjäna, oftare var recidivister, oftare hade gjort sig skyldiga till våldsbrott och oftare gjort sig skyldiga till olika disciplinära brott på anstalten. Han konkluderar:

“Prison culture is organized around the values of its most persistent and least improvable members. It stimulates aggressive anti-social behavior and minimizes the status of the naive or accidental offender. Socialization in prison means, for many inmates, the acquisition of the skills and attitudes of the habitual criminal.” (s. 42).

Det har emellertid gjorts få ingående kvantitativa studier, och fängelseforskarna har i allmänhet antagit att dylika fångkulturer endast uppstår i så kallade maximum security prisons. Clemmers klassiska skildring av fångsamhället („The Prison Community“, 1940) byggde också på ett sådant slutet fängelse. De flesta forskare har hävdats att kriminella subkulturer inte uppstår på öppna anstalter och inte heller på kvinnofängelser eller på ungdomsinstitutioner.

Analys av en ungdomsvårdsskola för flickor

Jag hade därför alla vetenskapliga odds emot mig då jag sökte efter en kriminell subkultur på Ryagården, en i princip öppen ungdomsvårdsskola för flickor (Scandinavian Studies in Criminology, 1968). Eftersom jag genom tidigare arbete på skolan väl kände till det sociala systemet, hade jag bättre möjlighet att formulera frågor som kunde fånga dessa känsliga sociala processer. På en direkt intervjufråga, om flickorna gjorde någon skillnad mellan de intagna så att de tyckte bättre om dem som var kriminella eller dem som inte var det, svarade en överväldigande majoritet att de inte gjorde någon åtskillnad (86 %). En av tio sade att de föredrog icke kriminella, och endast 4 % uppgav att de föredrog „kriminella eller halvrvöare“. Dessa svar gav således

inget stöd på hypotesen om en kriminell subkultur. Jag hade emellertid också oberoende testdata om vilka flickor som var mest omtyckta och vilka som var mest kriminellt belastade. De flickor som var mest populära enligt olika sociometriska frågor hade också ett större kriminellt och asocialt register enligt ett frågeschema med självrapporterade brott. Testresultaten visade ett signifikant positivt samband mellan popularitet, mätt som positiva minus negativa val, och kriminalitet. Med ett mer indirekt mått på kriminalitet, såsom kriminella normer istället för kriminellt beteende, stiger korrelationen mellan popularitet och kriminalitet (från $r .33$ till $r .44$). Med ett än mer projektivt mått, som kunskap om det kriminella språket (argot) som indikator på tillhörighet till en kriminell subkultur, stiger sambandet som förväntat ytterligare (till $r .54$). Skillnaden mellan data från den icke maskerade intervjufrågan till sammanställningen av oberoende testdata kan förklaras med att den förra är mindre tillförlitlig som beskrivning av verkligheten. Intervjusvaren färgas bl a av den indoktrinering som försiggår från personalens sida, innebärande att en intagen inte bör blanda sig med andra intagna; det heter t ex att „man ska sköta sig själv“ och att „här finns det inga som spelar kungar“. Intervjusvaren riskerar i dylika fall att bli vad jag kallat normativa stereotypisvar, dvs de intagna svarar som de fått lära sig att man bör svara. Jag fann till yttermera visso än starkare samband mellan popularitet och kriminalitet då eleverna tillfrågades vilka flickor som betraktades som mest populära resp minst populära. Korrelationerna mellan perciperad popularitet och de olika kriminalitetsmåten blir genomgående än högre ($.48$, $.51$ resp. $.63$). Sambandet mellan popularitet och kriminalitet, som genomgående förstärks vid användande av mer indirekta mått, säger en hel del om *normtrycket* bland de intagna.

Den sociala strukturen på ungdomsvårdsskolan kan också klart belysas genom ett studium av extremfallen. Stjärnan på skolan hade utan jämförelse högst poäng på samtliga positiva formulerade sociometriska frågor och fick inte något negativt val. Hon låg också synnerligen högt på samtliga tre kriminalitetstest. Hon hade redan tillbringat två år på den studerade ungdomsvårdsskolan och dömdes ett halvt år senare till ungdomsfängelse för försök till dråp. Hon fick stanna två år i fängelse och dömdes efter endast någon månad i frihet till nya fängelsestraff.

Hackkycklingen på skolan fick inte ett enda positivt val men däremot ett ovanligt stort antal negativa val och i synnerhet negativa skattningar. Denna ostracerade flicka hade utan jämförelse lägsta poäng på samtliga kriminalitetstest — hon kunde t ex inte något ord på argot-testet. Hon var omhändertagen där-

för att hon i Norrbotten fört ett vagabonderande liv med sin moder, som var hembiträde. Hon hade vid testtillfället bara varit på skolan någon månad men fick sammanlagt stanna två och ett halvt år. Fem år senare hade hon inte antecknats i kriminalregistret eller kontrollstyrelsens straffregister.

Genom sin markerade visibilitet blir dessa extrema medlemmar i gruppen levande exempel på hur *den informella sociala kontrollen* fungerar. Det eftertryck de ger åt normerna i den kriminella subkulturen kan förklara de perceptuellt förstärkta normer som tidigare observerades.

De sociometriska frågorna visade ytterligare att de flickor som var mest populära även hade mest inflytande. De elever, som hade bättre kunskap i förbrytarspråket, gav uttryck åt mer kriminella normer och hade större kriminell erfarenhet, hade således både högre status och mer makt. De blir därmed *normkällor* för de kriminellt mindre avancerade eleverna med låg status och utan inflytande (se Segerstedt „Social Control as Sociological Concept“, 1948).

Såväl status i det informella sociala systemet som argot-kunskap visade sig också vara goda prediktorer på senare återfall. Detta tyder på att socialiseringen in i den kriminella subkulturen på anstalten inte endast kan ses som en tillfällig yttre konformitet till en speciell situation utan också innebär en *internalisering* av de anti-sociala värderingar som ges uttryck åt i fångkulturen.

Det kan i sammanhanget också vara relevant att se på *personalens* relation till de intagna och deras statussystem. Något paradoxalt brukar även den vaktande personalen stödja de intagnas ledare. På Ryagården var tex vårdpersonalen positivt inställd till den kriminellt hårt identifierade flicka som var elevernas ledargestalt. Hon betraktades som „reko“, man visste var man hade henne, hon ansågs vara tuff men möjlig att snacka med. Däremot gillade man inte den utstötta flickan, som betraktades som „dum“ av såväl intagna som personal.

För att upprätthålla ett socialt ekvilibrium tvingas nämligen personalen att i viss utsträckning förhandla med de intagna. Även i en totalitär regim som fångelset är den totala makten ofullkomlig. Speciellt vakternas makt kan inte grundas på någon självskrivna auktoritet — de kan inte stödja sig på någon plikt-känsla hos de underlydande, de kan inte bruka fysiskt våld som medel för åttlydnad, belöningar och straff fungerar dåligt i ett system där de flesta möjligheter redan är uttömda. Återstår att muta eller locka till sig lydnad, dvs ett slags korrupktion. En ringa grad av korrupktion är emellertid svår att upprätthålla, utan lite korrupktion föder mer korrupktion. Genom personalens och fångens beroendeförhållande uppstår också ett reciprocitetskrav, där vakten måste lita på fången för utförandet av de dagliga uppgif-

terna och upprätthållandet av avdelningsdisciplinen, varefter vakten betygssätts. Att personalen endast kan behålla sin dominans genom att låta den gå förlorad, dvs skapa ett modus vivendi genom att låta sig korrumpas, beror inte på att personalen som sådan är olämplig utan på strukturella defekter i själva fängelsesystemet.¹⁾

Komparativ analys av olika anstalter

Ansvariga för behandlingen på Ryagården har hävdat att skolan var mycket speciell när jag gjorde min studie 1960. Då var där så mycket tattarungar! Senare fick man ett annat klientel, en delvis ny personal och situationen förändrades därför helt. En utredning gjord av socialstyrelsen och redovisad i en avhandling av Gordan (1973) skulle också visa att behandlingsklimat blivit mer positivt efter ett „experiment med multiterapeutisk approach“, innebärande bl a en tredubbling av personalstyrkan. En uppföljning av min tidigare studie efter detta sk behandlingsexperiment gav emellertid ungefär samma bild som tio år tidigare. Stora skillnader kunde emellertid fastställas i resultat mellan den statliga beställningsutredningen och oberoende forskning.

Jag ville emellertid se hur generaliserbara mina data från Ryagården var beträffande andra korrektionella institutioner och samtidigt undersöka hypotesen att det inte var några större skillnader beträffande socialisationsprocesser mellan olika typer av anstalter, oberoende av den officiella målsättningen med påföljden och anstaltens struktur. Jag intervjuade samtliga intagna vid två mättillfällen på 13 representativa anstalter, omfattande ungdomsvårdsskolor, ungdomsfängelser, fängelser och interneringsanstalter („Fången i fångsamhället“, 1974). De enda frågor jag hade svårigheter att få besvarade var just de sociometriska. En del intagna ansåg att de utlämnade sina medinterner om de skrev ned deras namn på dessa frågor. Jag har ändå kunnat visa att det finns positiva samband mellan popularitet och kriminalitet på samtliga studerade anstalter. En mer utförlig redogörelse för anstalternas sociala struktur, i form av bl a sociogram, har gjorts i en separat rapport, där jag finner att hierarkin, mätt medelst Colemans speciella statistiska mått, i hög grad är influerad av de intagnas kriminella status. Direkta ledarskapsfrågor visar också att ledarna bland de intagna är sådana som „varit lång tid på denna eller andra anstalter“ och som „har stor erfarenhet av brott“ (s. 166—167). Av åtta olika beskrivningar har

¹⁾ Sykes har i dessa termer väl beskrivit hur även vakterna blir fångar i systemet. Han påpekar också att vakterna i likhet med fångarna oftast kommer från de lägre socialgrupperna, vilket underlättar för dem att identifiera sig med de intagna och att de ofta också har en sub rosa respekt för den kände förbrytaren.

dess båda, som var de mest negativt formulerade, fått flest instämmanden, medan det mest positiva alternativet, „de försöker påverka andra intagna att anpassa sig till samhället när de kommer ut“, fått minst instämmanden.

På samtliga anstalter föreligger en hög grad av interaktion bland de intagna och ett utbrett vänskapssystem. Man kan också finna att ju längre tid de intagna varit på anstalt, desto mer ökar deras popularitet (s. 549). Nästan samtliga korrelationer mellan de sociometrisk frågorna och mått på olika kriminalitetsindex, såsom argot-kunskap, KKK och solidaritet, går i förväntad riktning. Enligt en prisoniseringshypotes, dvs att de intagna anpassar sig till värderingarna i fångsamhället, föreligger det också positiva samband mellan anstaltstid och de olika kriminalitetsmått.

Jag har vidare i en multivariat analys försökt fastställa huruvida de som i högre grad interagerar med andra intagna eller har fler vänner bland de intagna i högre grad prisoniseras. Vid en Coleman-analys framkommer för ett fyrtiotal ekvationer utslag för hög interaktion. De höga interaktionsgrupperna ligger nästan genomgående på en högre kriminalitetsnivå än de låga interaktionsgrupperna. Däremot ökar båda interaktionsgrupperna sina kriminalitetsandelar med längre anstaltstid. Det förefaller som om det skedde nästan lika mycket av en kriminalisering bland intagna som har låg status som bland dem som har hög status (s. 555).

En rad bakgrundsfaktorer har även konstanthållits i den multivariata analysen såsom ålder, kön, uppväxtort, utbildning, brottstyp etc. „Antingen man tillhör de yngre eller de äldre bland de intagna på anstalterna, är född i storstad eller på landsbygd, har lägre eller högre skolutbildning, är intagen för förmögenhetsbrott eller andra brott, antingen man är man eller kvinna, intagen vid ungdomsvårdsskola och ungdomsfängelse eller fängelse, tycks man undergå en viss kriminalisering på anstalt.“ (s. 542)

Det bör vidare framhållas att selektion inte tycks vara en förklaring till dessa kriminaliseringstendenser. Den tidigare kriminella belastningen har kontrollerats medelst olika mått såsom antal anhållanden, antal domar, antal återtagningar och kriminell karriär utanför anstalten. Vid dessa analyser framkommer det i allmänhet att kriminaliseringen ökar med tid på anstalt både för de lätt och för de hårt belastade. Detta gäller båda könen och olika påföljder. Den differentiella effekt som kan fasthållas tyder t o m på att prisoniseringseffekterna är kraftigast för de hårdare belastade (s. 521).

Jag har senare låtit samla in återfallsuppgifter för de ca ett tusen intagna som intervjuades i „Fången i fångsamhället“. Re-

cividtalen ligger genomsnittligt på ca 70 % vad gäller kriminalregisterbrott inom en 2-årsperiod. En längre observationsperiod föreligger för vissa grupper och här är återfallsfrekvensen än högre. Enligt mitt förmenande ligger dessa återfallstal på en hög nivå. Det förefaller mig vidare klart att återfallssiffrorna är högre efter olika former av frihetsberövande än efter skyddstillsyn utan anstaltsbehandling.²⁾

Slutsatser

I den mån syftet med frihetsberövandet varit individualpreventivt har detta i ett stort antal fall icke uppnåtts. Man har icke lyckats med målsättningen att med vård och behandling återanpassa den dömda till samhället. Men vad värre är, man har heller icke enligt intentionerna lyckats undvika de skadliga effekterna av frihetsberövandet. Istället för resocialisering har man genom inspärning på olika typer av anstalter skapat en socialisering till en fångkultur, som genom sin funktion att förkasta förkastarna blir en kriminell subkultur. Den informella sociala kontrollen på samtliga anstalter innebär att de intagna måste ge uttryck åt kriminella värderingar för att bli accepterade i gruppen. Ju längre tid de intagna „behandlas“ eller „avtjänar“, desto mer kriminaliserade blir de och desto högre status får de i gruppen. Denna prisoniseringsprocess motverkar såväl individuell behandling som individuell avskräckning. Ett långt straff eller många domar ger prestige i fångsamhället och blir något ärofullt istället för något skamligt.³⁾

Lagstiftarens positiva individualpreventiva syfte kan således komma att få en *negativ individualpreventiv effekt*. Denna kunskap om frihetsberövandets skadliga verkningar talar emot en straffskärpning vid återfall av individualpreventiva hänsyn. I den mån en dylik straffskärpning tillämpas av andra skäl, blir det önskvärt att syftet explicit anges, så att lagstiftningens manifesta funktion kan jämföras med dess latent. Om effekten av ett ingripande blir en annan än den avsedda, bör kännedom här om bidra till en diskussion av förutsättningarna för straffmätningen och ett ifrågasättande av tidigare praxis.

Ulla Bondeson.

²⁾ Se Bondeson: „Kriminalvård i frihet — intention och verklighet“ (1976). Jfr Carlsson & Olsson: „Återfall vid olika reaktioner på brott“ (BRÅ 1976:2).

³⁾ Det kan erinras om att i gamla tider lät myndigheterna brännmärka de dömda för att visa vilken dom de fått. Interner både förr och senare har använt en liknande teknik att med tatueringar visa hur långa straff de fått och vilka anstalter de varit på, sk kåkmärken — ej som ett uttryck för skam men i självhävande syfte.